

1. Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. –T.:O'qituvchi, 1990. – 146 b.
2. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. –Л.: Наука, 1974. – 451 с.
3. Yigitaliyev U.S. O'zbek tilida konseptning assotsiativ-verbal tadqiqi (Monografiya). –Toshkent: "Lesson press", 2023. – 130 b.
4. Yigitaliyev U.S., Umidjanov Sh. U. The role of the concept "man" in the functional-semantic and assotciative-verb expression of the forms of the category of cases (on the example of Uzbek-language sources) // Journal for Educators, Teachers and Trainers, Vol. 14 (5) 18-22 / DOI: 10.47750/jett.2023.14.05.004
5. Ne'matov H. O'zbek tili tarixiy fonetikasi. –Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 94 b.
6. Nurmonov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. –Toshkent: O'qituvchi, 1990. – 46 b.
7. Саломатина М.С. “Коммуникативная личность филолога”: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Воронеж, 2005. –С. 13.
8. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Наука, 1960. –С.18.
9. Xudayberganova D. S. O'zbek tilida badiiy matnlarning antroposentrik talqini: Filol.fan. d-ri. ...diss. avtoref. – Toshkent, 2015. – B.6 (-54 b.)
10. https://n.ziyouz.com/books/alisher_navoiy_asarlari/Alisher%20Navoiy.%20Muhokamatul%20lug'atayn.pdf

MATNNING ASSOTSIATIV MAYDONINI SHAKLLANTIRISH TARTIBI

(A.Oripovning “Ayol” she’ri misolida)

G'afforjon Ro'zmatovich Rahmonov,
Qo'qon universiteti dotsenti, (PhD)

gafforjon1968@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu tezis matnning assotsiativ maydonini shakllantirish tartibini A.Oripovning “Ayol” she’ridan olingan misra oraqali keng, atroflicha ilmiy nuqtayi nazardan yoritib berilgan. Undan tashqari, mazkur ilmiy manbada badiiy matnni assotsiativ maydon nazariyasi aspektida o'rganishda matnning leksik-semantik strukturasiga tayanib ish olib boorish haqida batafsil ma'lumotlar ham berilgan.

Kalit so'zlar:derivatsion baza, inson xotirasi, assotsiativ birliklar, til sohiblari, assotsiativ tajribalar, assotsiativ maydon, struktur jihat, leksikografik

xususiyat, inson ongi, voqelik, verbal ifodasi, tasavvur, semantik va grammatik munosabat.

Аннотация

В данной диссертации на примере строки из стихотворения «Аёл» А. Орипова подробно рассматривается процесс формирования ассоциативного поля текста с научной точки зрения. Кроме того, в этом научном источнике представлена подробная информация о том, как изучать художественный текст в аспекте теории ассоциативного поля, опираясь на его лексико-семантическую структуру.

Ключевые слова: деривационная база, человеческая память, ассоциативные единицы, носители языка, ассоциативные эксперименты, ассоциативное поле, структурный аспект, лексикографическая особенность, человеческое сознание, действительность, вербальное выражение, представление, семантические и грамматические отношения.

Abstract

This thesis examines the process of forming the associative field of a text through an example from A. Oripov's poem "Ayol" from a broad, detailed scientific perspective. Additionally, this academic source provides comprehensive information on studying literary texts within the framework of associative field theory, based on their lexico-semantic structure.

Keywords: derivational base, human memory, associative units, language speakers, associative experiments, associative field, structural aspect, lexicographical feature, human consciousness, reality, verbal expression, representation, semantic and grammatical relations.

Tilshunoslikda biror til birligi, ya'ni derivatsion bazaga nisbatan inson xotirasida tiklangan, bir-birini yodga tushiruvchi birliklar *assotsiativ birliklar* sifatida e'tirof etiladi. Til sohiblari ustida o'tkazilgan *assotsiativ tajribalar* asosida hosil qilingan bunday birliklar majmui *assotsiativ maydon* deb ataladi. Masalan, "urush" derivatsion bazaga nisbatan inson xotirasida qon to'kish, jarohat, vayronalik, bevalar, etimlar, majruhlar, tanazzul, inqiroz, mag'lubiyat, g'alaba, xoin, qahramon va hakazo kabi *assotsiativ birliklarlar* birlashib *assotsiativ maydonni* tashkil etadi.

"Entsiklopedicheskiy slovar'"da qayd etilishicha, "*Assotsiativ maydon* – bu inson ongida shakllanuvchi tasavvurlar va u bilan bog'liq tushunchalar, so'z, til birliklari guruhi majmuidir" [1.840].

D.Lutfullayeva assotsiativ maydonning ongdagi bilim va tasavvurlarni namoyish etuvchi birliklar ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, "*Assotsiativ maydon* – struktur jihatdan leksikografik xususiyatga ega bo'lgan, mohiyatan inson ongida aks etgan muayyan voqelik, uning hamrohlari obrazining verbal ifodasi, u haqdagi tasavvuri, bilimlarini namoyish etuvchi tilning o'zaro assotsiativ bog'langan semantik va grammatik munosabatdagi birliklari yig'indisidir"[2.58].

Ta'rifdan ma'lum bo'ladiki, inson tasavvurlari va bilimi bilan bog'liq holda o'zaro assotsiativ bog'langan birliklar majmui bo'lgan assotsiativ maydon turli sath birliklarini qamrab oladi. Uning tarkibidan nafaqat leksik-semantik birliklar, balki grammatik va fonetik birliklar ham o'rin oladi.

Assotsiativ maydon so'zlarning assotsiativ ma'nosini tekshirishda, tilning leksik tarkibi, undagi o'zgarishlarni aniqlashda, leksik birliklarning o'zaro paradigmatic, sintagmatic aloqasini kuzatishda muhim ahamiyatga ega. Yu.N.Karaulov assotsiativ maydonni o'rganishning ahamiyati haqida quyidagilarni ko'rsatgan edi: 1) derivatsion baza va javob reaksiyasining birikuvidan tashkil topgan har qanday so'z birikmasi nutqiy model sifatida ko'rilishi mumkin, demak, assotsiativ maydon so'z birikmasi bo'yicha o'quv topshiriqlari, mashqlarni tuzishda manba vazifasini bajaradi; 2) ikki so'zli modellar to'liq gap uchun qurilish materialini hisoblanadi; 3) assotsiativ maydondan o'rin olgan birliklar majmuidagi boy axborot ko'pqiyatli derivatsion bazaga xos barcha ma'nolarning ro'yobga chiqishini namoyish etish, uning sinonimik, antonimik, paronimik, omonimik va boshqa munosabatlarini aniqlash imkonini beradi; 4) assotsiativ verbal tarmoq nafaqat leksik va grammatik, balki kognitiv va pragmatik ma'lumotlarni ham o'z ichiga oladi, assotsiativ maydon strukturasi, unda yadro va chegara qismlarning ajratilishi esa rus lisoniy shaxsini o'rganish uchun materiallarni taqdim etadi[3.218].

Anglashiladiki, assotsiativ maydon nutq yaratilishi, xususan, so'z birikmasi, gapning hosil bo'lish mexanizmini tadqiq etishda, so'zga xos ma'nolarni aniqlashda, matnda lisoniy shaxs, unga xos xususiyatlarning namoyon bo'lishini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Assotsiativ tilshunoslikda assotsiativ maydon, asosan, 2 xil usulda shakllantiriladi: 1) til egalari ustida o'tkaziladigan assotsiativ tajriba usuli. Bunday tajriba ko'p sonli til egalari ustida o'tkaziladi. Bunda til egalaridan ma'lum bir vaqt ichida o'qib eshittirilgan derivatsion baza bo'yicha xotirasiga kelgan birinchi so'zni yoki so'z birikmasi, gapni tarqatilgan anketaga yozish so'raladi. Bu tajriba og'zaki ravishda o'tkazilganda sinaluvchining derivatsion bazaga bergan birinchi javobi tajriba o'tkazuvchi tomonidan diktofonga yozib olinadi. So'ngra barcha natijalarni jamlash asosida assotsiativ maydon shakllantiriladi; 2) tayyor matnning

assotsiativ maydonini belgilash usuli. Ushbu usul yozuvchi, shoir yoki boshqa shaxslar tomonidan yaratilgan matnlarni ular ishtirokisiz ham assotsiativ maydonlarini hosil qilish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Bu usulda matn tarkibida qo'llanib, derivatsion baza bilan assotsiativ-semantik bog'langan barcha til birliklari, ular so'z, so'z birikmasi, gap shaklida bo'lishi mumkin, ajratilib assotsiativ maydonga birlashtiriladi. Matnning assotsiativ maydoni uning egasi ifoda etmoqchi bo'lgan mazmun, xulosa haqida oldindan tasavvur hosil qiladi. Matn egasining tasvir ob'yekti haqidagi bilimlari, tasavvuri va leksikoni haqida ma'lumot beradi.

Tilshunoslikda badiiy matnning assotsiativ maydonini shakllantirishning bir qancha usullari ko'rsatilgan. Mashhur rus tilshunosi Yu.N.Karaulov "DE" operatsiyasi deb nomlangan matnning assotsiativ maydonini belgilash metodikasini ishlab chiqqan. Unga ko'ra dastlab matn bir qancha mustaqil parchalarga ajratiladi, ya'ni dekompozitsiyalashtiriladi. Bu parchalar nisbiy mustaqil, ammo bir-biri bilan bog'langan gipermatn birliklari to'plamiga aylantiriladi. Keyingi bosqichda bunday gipermatn birliklariga mansub bo'lgan so'zshakllari ajratilib, grammatik shaklidan soqit qilinadi, ya'ni degrammatikalizatsiyalashtiriladi. So'ngra propozitsiyalar to'plami buzilib yuboriladi (depropozitsiyalanadi) va ularni tashkil etuvchilar turli assotsiativ maydonlarga taqsimlanadi. Oxirgi bosqichda assotsiativ birliklardan shaxs diskursi soqit qilinadi, ya'ni ular depersonallashtiriladi [4.165].

Ko'rinadiki, "DE" operatsiyasida badiiy matn bir qancha mayda bo'laklarga ajratilib, uning tarkibidan grammatik shakllardan xoli qilingan derivatsion bazaga nisbatan va o'zaro assotsiativ bog'langan birliklar ajratiladi.

Mazkur ishda A.Oripovning "Ayol" she'ri assotsiativ maydonini hosil qilishda ikkinchi usuldan foydalanildi.

Yigitlar maktubin bitganda qondan,
Kelinlar firoqdan chekkanda yohu,
Uning ham panohi qaytmadi jangdan,
O'n to'qqiz yoshida beva qoldi u.

Sevgidan etim-u umrdan yarim,
Qurigan ko'ksida yolg'iz belanchak.
Abadiy firoqni, hayhot, do'stlarim,
Abadiy visol deb bildi kelinchak.

Qaqragan lablarda olovli nafas,
Kechalar kechmishin ayladi ko'mir.

Parishon sochlari yor ko'ksi emas,
Muzdayin bolishda qoldi bir umr.

Yillar ham o'tdilar, hamon u yolg'iz,
Mung'ayib termular botguvchi kunga.
Ey nomard tabiat, bormi senda his,
Qaytadan baxt bersang bo'lmasmi unga?!

Nahot ishq qismati buncha berahm,
Bunchalar buyuksan vafo shevasi.
Sengadir hurmatim, senga sharafim
Qahramon jangchining sodiq bevasi.

Siz-chi ey, sadoqat satridan nolib,
Nadomat komida qolganlar, ayting.
O'zini ming bitta bozordan olib,
Ming bitta bozorga solganlar, ayting.

Shu cho'lpon ko'zlarning buyuk hurmati,
Shu aqiq lablarning rost so'zi deya,
So'ylang-chi, vafoning nadir qimmatini
Siz ham kutganmisiz biror soniya.

Ba'zida tirnoqlar bezagi uchun
Sahardan shomgacha qilursiz toqat.
Biroq yoringizni kutgali nechun
Topilmas tirnoqcha sabr-u qanoat.

Nazokat paytimas, yaqinroq keling,
Buyuk zot qoshida aylangiz salom.
Shu sodiq bevaga sajdalar qiling,
Shu sodiq bevaga aylang ehtirom.

Hatto zeb-ziynatni yulqib ziyoda,
Haykal ham qo'yingiz bamisli xayol.
Shundaylar bo'lmasa agar dunyoda,
Bu qadar muhtaram bo'lmasdi ayol [5].

Quyida A.Oripovning "Ayol" she'rining birinchi to'rtlik asosida assotsiativ maydonni shakllantiramiz.

Yigitlar maktubin bitganda qondan,
Kelinlar firoqdan chekkanda yohu,
Uning ham panohi qaytmadi jangdan,
O'n to'qqiz yoshida beva qoldi u.

She'rning birinchi to'rtligida takror qo'llangan so'z yoki so'z birikmalari, shoir nutqi qaratilgan predmet, shaxsni bildiruvchi undalma mavjud emas. Biroq she'rning sarlavhasi "Ayol" deb nomlanidan ma'lumki, unda derivatsion bazani she'rning tasvir ob'yekti hisoblangan mazkur sarlavhaga qarab belgilaymiz. She'rda muallifning ayol obrazida sadoqat, vafo haqidagi qarashlari ifoda etilgan. Shu sababli she'rda *Ayol* so'zini derivatsion baza deb qabul qilamiz.

Ushbu to'rtlikda propozitsiya ifodalovchi quyidagi konstruktsiyalar mavjud: 1) Yigitlar maktubin bitganda qondan; 2) Kelinlar firoqdan chekkanda yohu; 3) Uning ham panohi qaytmadi jangdan; 4) O'n to'qqiz yoshida beva qoldi u;

Propozitsiya ifodalovchi mazkur konstruktsiyalar tarkibida *ayol* derivatsion bazasi bilan bevosita yoki bilvosita assotsiativ bog'langan birliklar qo'llangan. Bu birliklar *ayol* derivatsion bazasi bilan semantik-mantiqiy jihatdan bog'lanib, matn yaratilishiga xizmat qilgan.

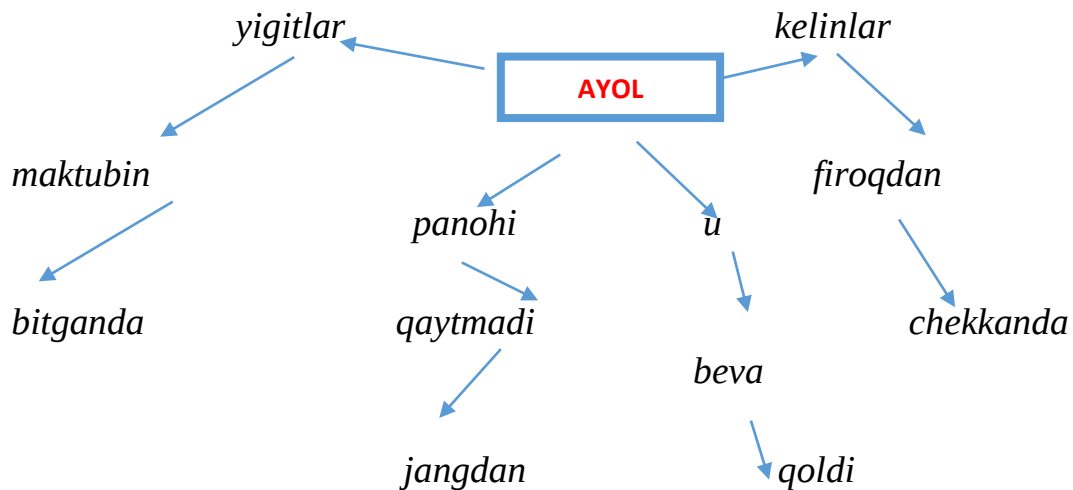
Abdulla Oripovning "Ayol" she'rda umumiy derivatsion baza "Ayol" obrazi bo'lsa-da, she'rdagi har bir misrada derivation bazani tashkil qiluvchi propozitsiya ifodalovchi konstruktsiyalar turlichadir. Tilshunoslikda bizga ma'lumki, propozitsiya atamasi gapda ifodalangan asosiy ma'noni, gapdagi real voqelik to'g'risidagi axborotni ifodalaydi. Demak, ushbu she'rning birinchi misrasida "Yigitlar bitganda", ikkinchi misrasida "Kelinlar chekkanda", Uchinchi misrasida "Panohi qaytmadi", to'rtinchi misrasida "U beva qoldi" propozitsiyalari orqali har bir misradagi derivatsion bazani aniqlashimiz mumkin. Unga ko'ra birinchi misrada "Yigitlar", ikkinchi misrada "Kelinlar" uchinchi misrada "Panohi", to'rtinchi misrada "U" derivatsion bazani, ya'ni turtki so'zni tashkil qilayapti. Har bir misradagi bu derivatsion bazalar she'rning umumiy derivatsion bazasiga birlashib assotsiativ maydonni tashkil qiladi.

Demak, she'rning umumiy assotsiativ maydoni birliklari quyidagicha: **AYoL:** yigitlar bitganda, maktubin qondan, kelinlar chekkanda, firoqdan yohu, panohi qaytmadi, uning ham jangdan, beva qoldi u, o'n to'qqiz yoshida.

She'rning assotsiativ maydonidan jami 8 ta assotsiativ birlik o'rin olgan. Ulardan 4 tasi (yigitlar bitganda, kelinlar chekkanda, panohi qaytmadi, beva qoldi u) *ayol* derivatsion bazasi bilan bevosita bog'langan, 4 tasi (maktubin qondan, firoqdan yohu, uning ham jangdan, o'n to'qqiz yoshida) derivatsion baza bilan bilvosita usulda assotsiativ aloqaga kirishgan.

Assotsiativ maydondan 17 ta leksik birlik (yigitlar, maktub, bitgan, qon, kelinlar, firoq, chekkan, yohu, u, panoh, qaytmadi, jang, o'n to'qqiz, yosh, beva, qoldi, u) shaklidagi, 5 ta so'z birikmasi tuzilishidagi assotsiativ birlik (bitganda qondan, firoqdan chekkanda, uning panohi, qaytmadi jangdan, o'n to'qqiz yoshida) qo'llangan.

She'rdagi assotsiativ birliklarning bog'li aloqasini chizmada quyidagicha aks ettirish mumkin:

Mazkur ishimiz tezis bo'lganligi uchun faqat bir to'rtlikni tahlilga tortishni maqsad qildik xolos.

Xullas, badiiy matnni assotsiativ maydon nazariyasi aspektida o'rganish matnning leksik-semantik strukturasi haqida batafsil ma'lumot olishga imkon yaratadi. Matnning assotsiativ maydoni birliklari tahlili orqali tilning ma'lum davridagi leksik tarkibi, so'zlarning assotsiativ ma'nosi bo'yicha qiziqarli ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lutfullayeva D. Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Meriyus, 2017. – B 58.
2. Karaulov Yu.N. Russkiy assotsiativnyy slovar' kak novyy lingvisticheskiy istochnik i instrument analiza yazykovoy sposobnosti // Russkiy assotsiativnyy slovar'. Kniga 1. (Yu.N. Karaulov, Yu.A. Sorokin, Ye.F. Tarasov, N.V. Ufimtseva, G.A. Cherkasova. – M.: Pomovskiy i partnery, 1994 b.) – S. 191-218.
3. Karaulov Yu.N. Assotsiativnyy analiz: novyy podxod k interpretatsii xudojestvennogo teksta. – M., 1999b. – S. 165.
4. Entsiklopedicheskiy slovar'-spravochnik lingvisticheskix terminov i ponyatiy. Russkiy yazyk: v 2 t. T. 1 / A.N. Tixonov, R.I. Xashimov, G.S.

Juravleva i dr.; pod obsh. red. A.N. Tixonova, R.I. Xashimova. – M.: Flinta: Nauka, 2008. – S. 27. (– 840 s.)

5. Manba <https://tafakkur.net/ayol/abdulla-oripov.uz>

QATAG‘ON DAVRI VOQELIKLARINING SHUKRULLONING “KAFANSIZ KO‘MILGANLAR” ROMANIDA AKS ETTIRILISHI

Saidakbarova Muqaddas Muhammadrahimovna,

Qo‘qon DU, dotsent

mukaddassaidakbarova@gmail.com

Robiyaxon Sobitova Salohiddin qizi,

Qo‘qon DU, iqtidorli talaba

robiyaxonsobitova04@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek adabiyotining atoqli adibi Shukrullo Yusupov hayoti va ijodiy faoliyati, ko‘plab ziyolilar qatori o‘tgan asrdagi qatag‘on siyosatining qurboniga aylanganligi, surgun yillarining og‘ir dahshati “Kafansiz ko‘milganlar” avtobiografik romani asosida yoritib beriladi. Surgunning butun bir millatlar boshiga solgan fojeaviy qismati haqida fikr yuritiladi.

Annotation: the article highlights the life and creative work of the outstanding writer of Uzbek literature Shukrullo Yusupov, the fact that he was not invaluable from the politics of repression in the last century, the harsh horror of the years of Exile is highlighted based on the autobiographical novel “buried without shrouds”. There is a reflection on the tragic part of the exile that he put on the head of a whole nation.

Annotatsiya: V statye rasskazyvayetsya o jizni i tvorcheskoy deyatelnosti vydayushyegosya uzbekskogo literatora Shukrullo Yusupova, o repressionnoy politike proshlogo veka, o tyajelom ujase let ssylki na osnove avtobiograficheskogo romana “poxoronennyye bez Plachaniy”. Razмышlyayetsya o tragicheskoy chasti izgnaniya, kotoraya postigla syelnye narody.

Kalit so‘zlar: Shukrullo Yusupov, qatag‘on, surgun, millatchilik, “Kafansiz ko‘milganlar”, avtobiografik roman, mustabid tuzum.

Keywords: Shukrullo Yusupov, repression, exile, nationalism, “buried without shrouds”, autobiographical novel.

Klyuchevyye slova: Shukrullo Yusupov, repressii, ssylka, nasionalizm, “poxoronennyye bez placha”, avtobiograficheskiy roman, despoticheskiy rejim.

O‘zbek adabiyotining taniqli vakillaridan biri, iste’dodli shoir, nosir, dramaturg, publisist va tarjimon sifatida o‘zbek adabiy-badiiy merosida o‘zining salmoqli ijodiy faoliyati bilan alohida o‘ringa ega bo‘lgan Shukrullo Yusupovning